

Az Eichmann-per hatvan év távlatából: értelmezések és közvetítések

Bevezető

1961-ben zajlott a jeruzsálemi kerületi bíróságon Adolf Eichmann SS-alezredes büntetőpere, amelynek ítélete alapján 1962-ben kivégezték. Az ügygel kapcsolatos nemzetközi (jogi) bonyodalmak, Eichmann Moszad általi elrablása Argentínából, vagy Izrael joghatóságának kérdése, a perfolymat eseményei és tágabban a per nyomán a háborús évekre irányuló közfigyelem a hatvanas évek közepéig élénken foglalkoztatta a publicistákat, az aktivistákat és a szakértőket. Természetesen más is történt a jeruzsálemi eseményekkel egy időben, ami felkavarta a nemzetközi közvéleményt: elég csak az eszkalálódó berlini válságra gondolni, amelynek részeként a perrel egy időben kezdett épülni a hidegháború egyik legismertebb jelképe, „a” fal; vagy a több kontinensen zajló dekolonizációs konfliktusokra, és az ezekkel is kapcsolatos, ENSZ-en belül folytatott küzdelmekre. Az Eichmann-per betagozódott egy sor világesemény közé, melyek már csak a híripar logikájából következően is csupán ideig-óráig kötötték le a kortársak figyelmét. A jeruzsálemi per az egykorú befogadó számára viszonylagos jelentőségű volt, ami alól talán csak Izrael volt kivétel.

Miután az Eichmann-per keltette nemzetközi visszhangok első hulláma elült, néhány éven át nem övezte különösebb érdeklődés az eseményt, s csak a hetvenes évektől kezdve vált újra fontossá. Ekkor már nem annyira a történeti tények megállapítása vagy az elkövetők felelősségére vonatkozó etikai kérdések közvetlen mérlegelése, sokkal inkább – természetesen a morali-

tás kérdéskörétől elválaszthatatlan módon – a per emlékezete került előtérbe. Az Eichmann-per újrafelfedezése időben egybeesett az „emlékezeti tudományok” intézményesülésével – és az azzal részben összefüggő holokausztkutatás intézményesülésével, elsősorban az Egyesült Államokban, ahol a holokauszt emlékezete a történeti eseményen jóval túlmutató kulturális jelentőségre tett szert.

Az Egyesült Államok az emlékezeti fordulatban minden bizonnyal kulcsszerepet játszott. A hetvenes évek közepétől zajlott a Holokauszt Emlékmúzeum előkészítése, amit a nyilvánosság is nyomon követhetett egészen addig, míg hosszas előkészítés és viták után végül 1993-ban Washingtonban megnyílt a kiállítás.¹ A múzeum vezetője, Michael Berenbaum a holokauszt emlékezetének kulturális jelentőségénövekedését egyenesen annak amerikanizálódásaként értelmezte.² Ugyancsak a hetvenes években vett lendületet az audiovizuális visszaemlékezések szisztematikus gyűjtése, aminek kitüntetett intézményévé az 1982-ben a Yale Egyetemen megalakult Video Archive for Holocaust Testimonies vált. Azt a közismert tény is érdemes ezen a ponton felidézni, hogy 1978-ban mutatták be Meryl Streep főszereplésével a többszörös Emmy- és Golden Globe-díjas *Holocaust* című minisorozatot.

A tévésorozat hatását azért sem érdemes lebecsülni, mert európai bemutatása nyomán széles körben ismertté válik a holokauszt fogalma az óceán innenső oldalán is, mely hosszú időre kiszorította az olyan alternatív fogalmakat, mint a soá. A holokausztemlékezet amerikai konstrukciója Európában kölcsönhatásba került a második világháború és a zsidó népiirtás helyi diskurzusaival. Így például, amint azt Philip Nord a közelmúltban bemutatta, az Amerikában közkeletűvé vált fogalom importja Franciaországban nem találkozott a helyi zsidó közösségek helyeslésével, akik a francia katolikusoknak a holokauszt termi-

¹ Edward T. LINENTHAL: *Preserving memory: the struggle to create America's Holocaust Museum*. Columbia University Press, New York, 2001.

² Michael BERENBAUM: *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

must és az áldozatiságot előtérbe helyező megközelítésében arra való törekvést láttak, hogy a zsidókat alárendeljék egy keresztény eszkatológiának. Nord arra is felhívja a figyelmet, hogy a háború utáni, a közelmúlt jelentőségéről szóló emlékezeti diskurzusok nem a holokausztról mint olyanról, hanem a deportálásról szölköltek.³

A *Holocaust* című sorozatot más államokban is műsorra tűzték. Nyugat-Németországban 1979-ben tömegek követték, olyannyira, hogy generációs konfliktusok alapja lett, és Frank Bösch szerint a sorozatot a korunkat meghatározó egyik legfontosabb eseményként kell értékelnünk, mely a politikai korrektség kultúrájának is utat nyitott.⁴ Ezzel együtt a németországi emlékezetpolitikai kutatások csak a kilencvenes években lendültek fel,⁵ amiben szerepet játszott egy új német történésznemzedék erősödő transzatlanti érdeklődése is. Ugyanakkor az 1986-os történészvitával⁶ kialakult konszenzus a holokauszt emlékezetének a német identitásban és a társadalmi integrációban játszott középponti szerepéről meginogni látszik az évek óta érlelődő és a tágabb nyilvánosságot tavaly elérő, a német gyarmatosításról és annak a nácizmushoz fűződő viszonyáról kirobbant vitában.⁷

A hetvenes évektől az említett fejleményekkel összefüggésben alakult ki – hol jobban, hol kevésbé – az emlékezet tudományos kutatásának azon történet- és tágabb humántudományos intézményrendszere, amelyben az emlékezet történetére és jelenére vo-

³ Philip G. NORD: *After the deportation: memory battles in postwar France*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2020.

⁴ Frank BöSCH: *Zeitenwende 1979. Als die Welt von heute began*. C. H. Beck, München, 2019.

⁵ Magyarul ehhez lásd LACZÓ Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2016.

⁶ Lásd erről a *Múltunk* legutóbbi számában KARSAL László: A holokauszt és a történészek az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 149–190.

⁷ Lásd mindenekelőtt A. Dirk MOSES: *Der Katechismus der Deutschen. Geschichte der Gegenwart*, 23. 05. 2021. Forrás: <https://geschichtedergewenwart.ch/der-katechismus-der-deutschen/> (Letöltve: 2022. 05. 12.); Saul FRIEDLÄNDER–Norbert FREI–Sybille STEINBACHER–Dan DINER–Jürgen HABERMAS: *Verbrechen ohne Namen. Anmerkungen zum neuen Streit über den Holocaust*. C. H. Beck, München, 2022.

natkozó kérdés kimondva-kimondatlanul a holokausztra vonatkozó kérdés volt. Az Eichmann-perrel kapcsolatban különösen az áldozatok „hanghoz juttatása” került az érdeklődés homlokterébe. 1961 korszakhatárrá szilárdult az emlékezettörténeti kutatások számára, élesen kettéválasztva a hallgatás korát, amelyben a holokauszt túlélői szóltanok maradtak, és a „tanú korát” (Annette Wiewiorka), amely végre megtörte az évtizedes hallgatást azzal, hogy a saját szenvedéstörténetüket Jeruzsálemben előadó tanúk révén legitim nyilvános szerepet és kulturális jelentőséget kölcsönzött számukra. Az az elképzelés, hogy a holokauszt túlélői a jeruzsálemi perig hallgatásba burkolóztak, a kétezres évek elejére olyannyira bevetté vált, hogy jóformán minden kutató magától értetődőnek tartotta.

Az Eichmann-per recepciójának emlékezeti túlsúlyán az sem változtatott, hogy 2004-ben lefordították angolra Hanna Yablonka perről szóló monográfiáját,⁸ amely izraeli levéltári forrásokra hagykozva nem Eichmann életére vagy a holokausztra, hanem kifejezetten a per megrendezésére és az állam abban játszott szerepére helyezte a hangsúlyt. Ugyanebben az időben jelentek meg David Cesarani brit történész mítoszromboló könyvei Eichmannról,⁹ 2011-ben pedig a kerek évforduló alkalmából Izrael számos, a tárgyalás előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos levéltári dokumentumot kutathatóvá tett.¹⁰ A nyugati fejleményekkel összefüggésben a hazai kutatások, immár a nemzetközi emlékezet- és holokausztkutatás részeként, elsősorban arra a kérdésre fókuszáltak, hogy mennyire és hogyan tabusította a Kádár-rendszer az Eichmann-nal kapcsolatos diskurzust.

Ugyanakkor a kétezres évek elején elkezdődött egyfajta súlypont-áthelyeződés az emlékezettörténeti kutatásokban, ami az

⁸ Hanna YABLONKA: *The State of Israel vs. Adolf Eichmann*. Schocken Books, New York, 2004.

⁹ David CESARANI: *Eichmann: His Life and Crimes*. W. Heinemann, London, 2004, magyarul *Eichmann: élete és bűnei*. Gold Book, Debrecen, 2005, illetve David CESARANI: *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a „Desk Murderer”*. Da Capo Press, Cambridge, MA, 2006.

¹⁰ Ruth Bettina BIRN: Fifty Years after: A Critical Look at the Eichmann Trial. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 2011/1–2. 443–474.

1961-et megelőző időszakra irányította a kutatók figyelmét. Ezek a kutatások számos részletet újrarajzoltak a holokausztemlékezet kilencvenes évekre kanonizálódott képén. Közös bennük a „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése, azaz annak a tételnek a legalábbis részleges cáfolata, amelyen a voltaképpeni holokausztemlékezeti konstrukció alapult, és amely korszakhatárként különleges státuszt biztosított az Eichmann-pernek. A „hallgatás mítoszára” egyúttal térbeli-földrajzi értelemben is rákérdeztek az újabb kutatások, arra keresve a választ, hogy milyen szerepet játszott a holokauszt emlékezete a nem nyugati országokban, elsősorban a kommunista keleti blokkban, azokon a területeken, ahol a holokauszt tömeggyilkosságainak többségét elkövették a háború folyamán. Ebbe az áramlatba illeszkedett 2017-es műhelykonferenciánk, amelynek tanulmányait a *Múltunk* folyóirat 2019/2. száma közölte.

A 2021. szeptember 9-én a Humán Tudományok Kutatóházában megrendezett *Az Eichmann-per hatvan év távlatából: értelmezések és közvetítések* című tudományos ülésszak a jeruzsálemi per apropóján az imént felvázolt emlékezeti historiográfiához kívánt viszonyt kialakítani, elsősorban olyan előadásokon keresztül, melyek az egykorú értelmezési kereteket és a per tágabb kontextusát mutatták be. Hasia Diner¹¹ és különösen François Azouvi¹² kutatásai nyomán a konferencia kiindulópontja az volt, hogy az Eichmann elleni büntetőeljárás nem közvetlenül fejtette ki a hatását, hanem különféle kulturális közvetítőkön keresztül. A francia történész *Le mythe du grand silence. Auschwitz, les Français, la mémoire* (A nagy hallgatás mítosza. Auschwitz, a franciák, az emlékezet) című könyvében részletesen bemutatta, hogy a per amerikai közvetítéssel fejtette ki a hatását, elsősorban Hannah Arendt tudósítása vált meghatározó, kiugróan domináns médiummá. Az említett Diner, Azouvi és a velük rokon szemléletű kutatók nyomán egyrészt azt gondolhat-

¹¹ Hasia R. DINER: *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*. New York University Press, New York, 2009.

¹² François AZOUVI: *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire*. Fayard, Paris, 2012.

juk, hogy felő, az Eichmann-per mint korszakküszőb túlságosan erős meggyőződésé, szinte ortodoxiává vált, mely így már inkább akadályozza, mintsem segíti a múlt árnyalt megértését. Másrészt sürgetővé teszi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy miként jelenítették meg Eichmann-t a különféle tudományos közintézmények és diskurzusok, vagy azok nagyhatású értelmezői, és hogy e kulturális közvetítések miképpen alakították a per hatástörténetét – vagyis miként állt elő az a történeti konstrukció, mely az Eichmann-per vízvonalává volt állította. A félreértések elkerülése végett itt érdemes két megállapítást tenni. Egyrészt ez a folyamat részben ugyan globális történés volt, de az egyes nemzeti kulturális közegekben másként ment végbe, helyi kontextusok nagyban befolyásolták, s az egyik közeg tapasztalata nem vihető át minden megszorítás nélkül bármelyik másikra – már csak ezért is szükség van a recepció további differenciált vizsgálatára. Másrészt abból az igényből, mely az Eichmann-per emlékezetének felülvizsgálatára irányul, nem következik annak megállapítása, hogy a per jelentéktelen volt: sokkal inkább arra törekedtünk, hogy a perrel való tudásunk feltételrendszerére, genealógiájára vessünk pillantást, és olyan tényezőkre irányítsuk a figyelmet, melyek, bár nem közismertek, a per mint történelmi esemény értelmezését alakították.

Az alábbi írások a műhelykonferencián elhangzott előadások tanulmányra fejlesztett változatai. Az ebben a számban közölt hozzájárulásokon kívül megemlítendő Kaposi Dávid előadása, amely a Hannah Arendtnek tulajdonított perértelmezést ütköztette a filozófusnak *A gonosz banalitásában* kifejtett gondolataival; Scheibner Tamás a katolikus közvetítés jelentőségét taglalta a holokausztemlékezet kialakulásában Rolf Hochhuth *A helytartó* című drámájának recepciója kapcsán; Hoffmann Tamás a per jogtörténeti jelentőségét az egyetemes joghatóság koncepcióját vizsgálva mutatta be; Bohus Kata pedig az Eichmann-per keletnémet közvetítőinek a magyar hatástörténetre gyakorolt befolyását ismertette. A tanúság problémáját a megszokottól eltérő módon vetette fel az elkövető (ez esetben Eichmann) hangját rekonstruáló Bódi Lóránt, és a fasiszta emigráció perhez fűződő viszonyát vizsgáló Kékesi Zoltán.

Az Eichmann-per újrakontextualizálását meghatározó csúcserőtelmiségek egyike a pszichológus Stanley Milgram volt. Az ő tevékenysége kapcsán vizsgálja itt közölt tanulmányában Kisantal Tamás – jól kiegészítve Diner kutatásait, aki Milgramnek nem szentelt jelentős figyelmet –, hogy az ötvenes évek kemény hidegháborús paranoiája, illetve a hatvanas évektől a polgárjogi és háborúellenes küzdelmek, valamint az ezekhez kapcsolódó kulturális milió mennyiben ágyazott meg annak, hogy a pert és ehhez kötődően Eichmann viselkedését egyre kevésbé a „barbár-vérszomjas szörnyeteg” képe alapján magyarázzák, hanem kialakult a mindannyiunkban élő gonosz univerzális elképzelése: az engedelmes állampolgár mítosza. Ez nem pusztán Arendt és Milgram intellektuális teljesítményének tudható be: hatásuk legalább olyan mértékben köszönhető az eleve receptív közegnek is, amelyben fejtegetéseik megjelentek. Innen nézve, bár kétségkívül fontos esemény volt, az Eichmann-per vízvonalzó jellege nem tűnik alátámaszthatónak.

A per recepciótörténetének sajátosságai miatt annak korabeli magyar vonatkozásai elhomályosultak, ahogy tágabban a „kelet-európai olvasat”, azaz a szocialista országok szerepe sem váltott ki különösebb érdeklődést azon túl, hogy a nyugati holokauszt-emlékezeti konstrukciót számonkérték a „Keleten”. Márpedig a térség lényegbevágó, hiszen történeti jelentősége a holokausztban jóval nagyobb, mint a hidegháborús Nyugatnak. A tárgyalás „magyar fejezete” azért volt kitüntetett jelentőségű, mert egyedül Magyarországon irányította Eichmann személyesen a deportáltakat, azaz ebben az időszakban lehetett közvetlen felelősségét megállapítani a tömeggyilkosságokban. Hasonló történeti okokból Lengyelország és Csehszlovákia viszonya is lényegbevágó volt a jeruzsálemi joghatóság számára.

Azt a feladatot, hogy a magyarországi média perről közvetített képét elemezze, Takács Róbert vállalta magára. A magyarországi befogadást alapvetően meghatározta a technikai környezet, mely eleve korlátokat szabott a per közvetítésének, de politikai okokból a meglévő lehetőségeket sem merítették ki: egyrészt a szovjet át-törés az úrutazás területén preferenciát élvezett a sajtóban, másrészt a per nem volt kellőképpen kiaknázható az antifasiszta pro-

paganda számára, hiszen a zsidók áldozati szerepét erősítette. Hazai jelentőségét Takács megítélése szerint elsősorban az adja, hogy a visszafogott, de mégiscsak létező médiamegjelenések a reflexióra is alkalmat adtak, vagyis társadalmi témává válhatott a zsidóüldözés és a felelősség kérdésköre.

A források egy másik körét, levéltári anyagokat is bevonva a vizsgálódásba, Zombory Máté ugyancsak az antifasiszta keret dominanciáját hangsúlyozza, de némi hangsúlyeltolással arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a politikai irányvonal nem állítható szembe élesen a zsidó áldozatiság felmutatásával, inkább arról van szó, hogy az az antifasiszta keret változóan hangsúlyos részeként volt csak leírható. Az Eichmann-per értelmezésével kapcsolatosan három jellemző megközelítésmódot villant fel: a belügyi dokumentumok beszédmódját, egy meghatározó történeti szemléletet Ránki György reflexióin keresztül, illetve Lévai Jenő oknyomozó újságíró megközelítésmódját. Az esettanulmányok segítségével az írás azt mutatja be, hogy az antifasiszta diskurzuson belül számottevő különbségek mutatkoztak: a Harmadik Birodalom és az NSZK közötti politikai folytonosság pragmatikus célja, melyet Takács sajtóelemzése is hangsúlyoz, kiegészülhetett más esetekben a zsidóság áldozati szerepét igencsak hangsúlyozó morális és jogorvoslati igénnyel – mely az antifasizmus antiszemizmussal való összefüggését domborította ki – éppúgy, mint az antifasizmusnak a német birodalmi motivációk szélesebb kontextusába ágyazásával. Az antifasiszta politikai nyelv polifóniáját többek közt a világos felső pártutasítás hiánya tette lehetővé, de ez Zombory értelmezésében nem azt jelenti, hogy a kelet-európai államokat készületlenül érte volna az Eichmann-per. Ahogy a nyugati országokban is voltak előzményei a pernek, úgy itthon is „az adatgyűjtés Eichmannról és bűntársairól egy már kialakult intézményes környezetben, kipróbált szereplőkkel és bejártatott gyakorlatokkal vette kezdetét”, amint Eichmann elfogását bejelentették. A valódi politikai cselekvés a felsővezetés félig-meddig üres szólamainak tartalommal való megtöltésével kezdődik, és itt egy komplex emlékezetpolitikai tér nyílik meg az utókor szemlélője számára, mely további elemzésre érdemes.

Az útkereső kérdésfeltevések ugyanakkor nem érvénytelenítik a korábbiakat. Így a tanú státuszának történeti-kulturális változását firtató újabb kutatások olyan tanulságokkal is szolgálhatnak, mely az 1990-es és a 2000-es évek belátásait erősítik meg. Jablonczay Tímea az Eichmann-perben tanúskodó Szenes Erzszi pályafutását elemezve Shoshana Felman és Wieworka a pert mint döntő fordulópontot hangsúlyozó megközelítését alkalmazhatónak véli a magyar-izraeli író nő szerepvállalása kapcsán is. Meglátása szerint az Izraelben élő Szenes magyarországi kultúraközvetítő tevékenységének lényeges aspektusa volt a túlélő áldozati szerep átformálása aktív, tanúságtevő ágenssé. Az 1967-es arab-izraeli háború nyomán a kapcsolatok megtörése azonban Szenes vállalkozását csírájában elfojtotta, felejtésre ítélte.

A tanulmányok néha egymással is implicit módon vitatkozó, megközelítésmódjukban változatos együttese arra emlékeztet bennünket, hogy az Eichmann-per emlékezete, történeti jelentősége továbbra is intenzív alakulásban van, mind a nemzetközi, mind a magyar tudományos diskurzusban. Ugyanakkor az összeállítás arra is rámutat, hogy nem elegendő a makrodiplomáciai folyamatok nyomon követése, az ideológiai szövegek felmutatása, hanem részletes, a politikai és kulturális szférákra egyaránt kiterjedő kontextuális elemzésre van szükség az Eichmann-per jelentésének árnyalásához.

Scheibner Tamás–Zombory Máté